

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal

ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X

CUID, June 2017, 21 (1): 179-202

İbn Fûrek'te Ulûhiyyet
Understanding of Divinity in Ibn Fûrak

Hüseyin Doğan

Yrd. Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Kelâm ve İslâm Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı.
Assistant. Prof., Kafkas University, Faculty of Theology,
Department of Kalâm and Islamic Sects.
Kars/Turkey

huseyindogan5555@hotmail.com

ORCID ID orcid.org/0000-0002-3509-5340

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 08 Şubat/February 2017

Kabul Tarihi / Accepted: 10 Nisan/April 2017

Yayın Tarihi / Published: 15 Haziran/June 2017

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran/June

Cilt / Volume: 21

Sayı – Issue: 1

Sayfa / Pages: 179-202

DOI: doi.org/10.18505/cuid.290783

Atıf/Cite as: Doğan, Hüseyin. “İbn Fûrek'te Ulûhiyyet - Understanding of Divinity in Ibn Fûrak”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal* 21, no. 1 (June 2017): 179-202. doi: 10.18505/cuid.290783.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/cuid>

Copyright © Published by Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved. For Permissions: ilahiyyat.dergi@cumhuriyet.edu.tr

İbn Fûrek'te Ulûhiyyet

Öz: İslâm kelâmcılarının Allah-âlem tasavvurları ile zât-sıfat ilişkisine bakışları, onların geliştirip ortaya koyduğu temel düşünsel disiplinlerinin başat unsuru olmuştur. Hiç kuşkusuz bu bakış açısı, onların hem Allah-âlem hem de Allah-insan ilişkilerine yeni yeni yorumlar ve açıklamalar getirmelerine de doğrudan sebebiyet vermiştir. İbn Fûrek, Eş'arî kelâm sisteminin önemli temsilcileri arasında yer almaktadır. Hatta o, başta Eş'arî düşünce olmak üzere Ehl-i Sünnet kelâmının oluşumunda önemli bir paya sahiptir. İbn Fûrek, İmâm Eş'arî ve kelâm sisteminin görüş ve düşüncelerinin günümüze aktarımında önemli bir köprü vazifesini üstlenmiştir. Hiç kuşkusuz bu hususlardan birisi de Allah tasavvurudur. O, zorunlu varlık kategorisine dâhil ettiği Allah anlayışını mümkünler dünyasının üstünde ayrı bir yere yerleştirmiştir. Bu nedenle, kemâl ve muttasıf sıfatlarla bağdaşmayan her türlü ifade ve yorumları ya reddetmiş ya da te'vîl etme yoluna koyulmuştur. Bu bakımdan onun, Ehl-i Sünnet kelâmında te'vîl anlayışının gelişimi bakımından önemli etkileri olduğunu söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: İbn Fûrek, Teoloji, Allah, Sıfat, Evren.

Understanding of Divinity in Ibn Fûrak

Abstract: The view of Muslim theologians about Allah, the universe, the relation between God and divine attributes has become the dominant element of the basic intellectual disciplines that they developed. Undoubtedly, this point of view has directly caused them to bring new interpretations and openings to both God and the universe as well as to God and human relations. Ibn Fûrak is one of the important representatives of the Ash'arî kalâm system. In fact, he has an important share in the formation of the Ahl al-Sunna, especially of Ash'arî thought. Ibn Fûrak has undertaken a significant bridge in the transmission of the views and ideas of Imam al-Ash'arî and the kalâm system. There is no doubt that one of them is the understanding of God. He has placed his understanding of God, which he has included in the category of compulsory beings in a different place above the possible world. For this reason, all expressions and interpretations that are incompatible with the qualities of worthy and appropriate have been rejected or put into practice. In this respect, it is possible to say that he has an important influence in the development of the understanding of *ta'wil* in Ahl al-Sunna.

Keywords: Ibn Fûrak, Theology, God, Attribute, Universe.

SUMMARY

Ibn Fûrak (d. 406/1015) is one of the important representatives of the Ash'arî kalâm within Ahl al-Sunna. He met the students of Imam Abu'l-Ḥasan al-Ash'arî (d. 324/936) and took lessons from them. He has a significant share in accessibility of the views and ideas of Ash'arî that have been systemized mostly through these meetings and lessons. It is even understood that some of his works have been prepared in order to make the views and ideas of the sectary leader Imam al-Ash'arî, which he has described as reputable, more systematic and easily accessible to people. When we look at his works, we observe that he applied and used *ta'wîl* which is an important method of interpretation in Islamic theology. It can even be said that he is one of the most extreme theologians among Ahl al-Sunna theologians applying this method. Ibn Fûrak defended the notion that not only the Qur'an but also the hadith should be interpreted (*ta'wîl*) and for this reason he prepared works. In this respect, it is possible to say that he has an important influence in the development of the understanding of *ta'wîl* in the theology of Ahl al-Sunna.

Ibn Fûrak has an important share in the formation of Ahl al-Sunna, especially Ash'arî thought. For this reason, scholars allied that he formed the third stratum of the Ash'arî theology. Ibn Fûrak's most important feature in this sculpture is to be an important bridge between beliefs and thoughts of Imam al-Ash'arî's and later generations. In this sense, he is not only a transporter but also has new perspectives build on the views and thoughts of his predecessors. In this regard, he was not deviated to be loyal and was consenting to his predecessors and his successors also set an example in the point of understanding, method and interpretation of the Islamic theology.

Ibn Fûrak, who has received a lot of attention in terms of beliefs, views and thoughts that he has adopted and accepted, has also influenced the following theologians and left deep influences on them. For this reason, it is necessary to consider him as the continuation of a tradition or as the chief architect of the transfer to the future. In fact, his view of God and His attributes is only one of the remarkable ones, especially because it has space on the first pages of his work, albeit with value for every opinion and thought. No doubt, he has tried to perceive and analyze the matter of God and His attributes from the perspective of the Qur'an and Sunna.

Belief in God is another problem that Ibn Fūrak, who has opinion and thought about almost every theological problem tried to examine in his works. He has placed his understanding of God, which he included it in the category of compulsory beings at a different place above the world of possible. For this reason, all kinds of expressions and interpretations that are incompatible with positive and significant terms have either been rejected or interpreted. As it is known, the views of the Islamic theologians, the views of God and the universe and the meanings of the Essence (*dhāt*) and divine attributes have been the dominant elements of the basic intellectual disciplines they have developed. No doubt, this point of view has been directly determinant on bringing new interpretations and openings to both God and the universe as well as to God and human relations.

The main point of theology that Ibn Fūrak defended is belief in God. According to him, God is an absolute being as *Wājib al-wūjūd* (Necessary Being). God has created all the world and creatures out of nothing. So much so that he has included God in the state of compulsory existence by abstracting Him from all creatures, objects and substances, and he has emphasized His incomparability. The substance, the matters and the signs are created later. Ibn Fūrak tried to explain the eternity of God with his “seniority”. Because in Ibn Fūrak, the seniority has a special importance and value in terms of expressing unity in the attributes of God. He perceives the worlds or the inhabitants as a reflections of the wrath of God. Ibn Fūrak said that the objects in the world do not express any meaning to themselves, nor can they be mentioned in their respective directions. For this reason, he accepted that he mentally exhausted the human and caused division and disintegration. According to him, all organs created in the world are preserving their essences exactly. But the accidents are created again each time as the result of God’s intervention, and the continuity and order of the movement in the world is provided in this way. He defended an active God on His presence and inhabitation by never accepting coincidences in the world. There is no power or quality to carry out the movement, change and transformation of all the sign, objects and organs the universe. For the movement, change, and transformation in sign, objects, and organs are all about the intervention of God’s omnipotence beyond the change of time and space.

İbn Fûrak went to God and his attributes in accordance with the organ-sign metaphysics he had adopted. He has settled the land, the object, and the substances in different statues by separating them in terms of their assets. It is also directly related to the philosophical understanding that the basic idea of the God and His attributes distinction is accepted as fitting to the theory of matter-matter. Indeed, in the system of thought of the Ash'arite, every kind of harmony and order (purpose and order) which gives experience and experience in the world is the greatest proof that this world is created by a being who knows, hears, wills, possess might. It is necessary for God whose existence comes from Himself, to be effective on all actions in the world.

1. İBN FÛREK'İN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

Tarihî kaynaklardaki bilgilere göre 330/941 yılında İsfahan'da dünyaya geldiği tahmin edilen İbn Fûrek dinî, siyasî, sosyal ve kültürel anlamda oldukça karışık bir ortamda hayatını sürdürmüştür.¹ Asıl adı, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek olan "İbn Fûrek", İsfahan'da doğmuştur.² Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte ders arkadaşları ve ders aldığı hocalarına baktığımızda onun 330/941 yıllarında doğduğu tahmin edilmektedir.³ İbn Fûrek'in doğum tarihini 332/943 olarak gösterenler de vardır.⁴ Eğitim hayatına ilk önceleri İsfahan'da başladığı için "el-İsfahânî"; Nişabur'a yakın bir kasabada doğduğu için "en-Nişâbüri" ve Şâfi'î-Eş'arî kelâm sistemini benimseyip savunduğundan dolayı da "el-Eş'arî" lakaplarıyla tanınmıştır.⁵ Kaynaklarda İbn Fûrek'in aile hayatı ile ilgili bilgilere ulaşılamamaktadır. Sadece bilinen Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed el-Fûrekî'nin, onun torunu olduğu kayıdır.⁶

¹ Ebü'l-'Abbâs Şemseddîn 'Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâ'u ibni'z-zamân*, thk. İhsân 'Abbas (Beyrut: Dâru's-sâdir, trs.), 4: 272.

² Musâ Muhammed 'Ali, "Mukaddime", *Müşkilü'l-hadîs ve beyânuhu* içinde, thk. Musâ Muhammed Ali (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1405/1985), 23; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 4: 273.

³ Watt Montgomery Watt, "İbn Fûrak", *The Encyclopedia of Islam* (Leiden Brill: 1971), vol. III: 766.

⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 4: 273.

⁵ Ali, "Mukaddime", 18.

⁶ Watt, "İbn Fûrak", III: 767.

İbn Fûrek, eğitim ve öğretimine daha sonraları Irak'ta devam etmiştir.⁷ Sonradan Rey şehrine gidip ardından tekrar Nişabur'a davet edilmiştir.⁸ Nişabur'da kendi adına büyük bir medrese yaptırılmıştır.⁹ İbn Fûrek, Eş'arî kelimcilerden ünlü âlim Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037) ile burada karşılaşmıştır.¹⁰ Nişabur'daki faaliyet ve çalışmalarından sonra Gazne'ye davet edilen İbn Fûrek, burada birçok ünlü âlimle karşılaşmış, onlardan dersler almış ve münazaralarda bulunmuştur.¹¹ Ancak onun ilmî hayatının tam manasıyla geliştiği ve meşhur olmaya başladığı asıl beldeler Basra ve Bağdat'tır.¹² İbn Fûrek, Basra'da öncelikle Şâfiî fikhını okumaya başlamıştır.¹³ Öyle ki Şâfiî fikhını okuduğu esnada hocasıyla arasında geçen diyalogdan sonra Kelâm ilmini öğrenmeye başlamıştır.¹⁴ Bu durum onun için bir başlangıç olmuş ve daha sonra kendi döneminde karşılaştığı problemlerden ve bunlara çözüm arayışı içine girmesinden dolayı Kelâm ilmine daha fazla yönelmiştir.¹⁵ Nitekim o, Kelâm ilminde Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'nin (ö. 324/936) öğrencilerinden Ebu'l-Hasen el-Bâhilî¹⁶ (ö. 373/983), Kâdî Ebû Bekr

⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 4: 273.

⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 4: 273.

⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 4: 273.

¹⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, IV: 273; Celâlüddîn es-Suyutî, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Beyrut: 1384/1964), 2: 105; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn -terâcimü'l-musannifi'l-kütübi'l-arabiyye-* (Beyrut: 1376/1957), 5: 309; Muhammed b. Şâkir el-Kütübî, *Fevâtu'l-vefeyât*, thk. İhsân 'Abbâs (Beyrut: Dâru's-sâdir, 1973), 2: 371; Hüseyin Doğan, *İslâm Kelâmında Cedel Anlayışı -Eş'arî 'Abdülkâhir el-Bağdâdî Örneği-* (İstanbul: Rağbet Yay., 2015), 23.

¹¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, IV: 273.

¹² Takiyyuddîn es-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ* (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, ts.), 4: 129-130.

¹³ Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, 4: 130.

¹⁴ Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, 4: 130.

¹⁵ Kütübî, *Fevâtu'l-vefeyât*, 2: 371.

¹⁶ Ebü'l-Hasen el-Bâhilî, aslen Basralı olup kendisi hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Kuvvetli bir hafıza ve üstün bir zekâyâ sahip olduğundan kendisine sorulan sorulara anında cevaplar verebilmiş ve karşı tarafı ikna edip susturabilmiştir. Bir dönem Bağdat'ta ikamet eden el-Bâhilî, bir zaman sonra İsfahan'a geçmiş ancak tekrardan Bağdat'a dönmüştür. Bkz.: Mehmet Talu, "Ebu'l-Hasen el-Bâhilî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 4 (İstanbul: TDV Yay., 1991), 484.

Tayyîb el-Bâkillânî¹⁷ (ö. 403/1012) ve Ebû İshâk İbrahîm b. Muhammed el-İsferâyînî¹⁸ (ö. 418/1027) ile birlikte Eş'arî kelâmını tahsil etmiştir.¹⁹

İbn Fûrek fazileti, zekâsı, üstün ahlâkı ve Ehl-i Sünnet ilm-i kelâmına bağlılığı ve sadakati sebebiyle her ortam ve koşulda Ehl-i Sünnet'i özellikle de Eş'arîliği savunduğu için başta Mu'tezîle olmak üzere Müşebbihe ve Kerrâmîyye gibi diğer dinî-itikâdî mezheplere karşı inanç, görüş ve düşüncelerini savunmuştur.²⁰ Özellikle de İsfahan'da Mu'tezîlî ve Kerrâmî âlimlerle yapmış olduğu münazaraları o dönemde hem devlet ricali hem de halk tarafından beğeniyle izlenmiş ve takdir toplamıştır.²¹ Rey şehrinde yaptığı kelâmî tartışmalar yüzünden Mu'tezîle'yi eleştirdiği için bölge emiri tarafından işkence görmüş ve sürgün

¹⁷ Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 330/941 yılında Basra'da dünyaya gelmiştir. Bir dönem Bağdat'a da yerleşen el-Bâkillânî, burada uzun süre kadılık yapmıştır. Ebu'l-Hasen el-Bâhilî'ye talebelik edip ondan dersler almıştır. Eş'arî Kelâmını sistemleştiren eşsiz yetenek ve zekâyâ sahip bir kişilik olan el-Bâkillânî, her gece 35 varak yazardı. Bkz.: Şerafeddin Gölcük, *Kelâm Tarihi* (Konya: Esra Yay., 1992), 86-87; a.mlf., "Bâkillânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 4 (İstanbul: TDV Yay., 1991), 531-533; Çağfer Karadaş, *Bâkillânî'ye Göre Allah ve Âlem Tasavvuru* (Bursa: Arasta Yay., 2003), 16-17.

¹⁸ Nişabur ile Cürcân arasındaki İsferyîn'de doğmuştur. Bağdat'ta Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'nin öğrencisi el-Bâhilî'den Kelâm tahsil etmiştir. Nişabur'da Mescid-i Ukayl'de hocalık yapıp birçok öğrenci yetiştirmiştir. el-Beyhakî ve el-Kuşeyrî gibi âlimler ondan ders almıştır. O, Fıkıh'ta müctehit âlimlerden birisi olarak kabul edilmiş ve içtihatlarına uyulmuştur. Hayatındaki en büyük talebi Nişabur'da ölmek istemek olmuştur. Onun bu isteği talebinden beş ay sonra gerçekleşmiş Hîre Kabristanlığına defnedilmiştir. Bkz.: Salih Sabri Yavuz, "Ebû İshâk İsferyîn" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 22 (İstanbul: TDV Yay., 2000), 515-516; Ebû 'Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. 'Ahmed b. 'Osmân ez-Zehabî, *Târîhü'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, thk. 'Ömer 'Abdisselâm Tedmûrî (Beirut: Dâru'l-kitâbi'l-'arabî, 1990), 4: 147-148.

¹⁹ Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, 4: 130; Kütübî, *Fevâtu'l-vefeyât*, 2: 368.

²⁰ Ali, "Mukaddime", 25.

²¹ Ali, "Mukaddime", 25-26. Gazneliler döneminde, Sultan Mahmûd Sebektekin tarafından düzenlenen münazara meclislerinde Eş'arî âlimler ile Kerrâmî âlimlerin (özellikle de İbn Heysam) tartışmaları bu anlamda kayda değerdir. İbn Heysam'ın, kimi zaman İbn Fûrek'le kimi zaman da Ebû İshâk Muzaffer el-İsferâyînî (ö. 418/1027) ile olan tartışmaları çok meşhurdur: "el-İsferâyînî: "Allah, 'arş üzerinde veya mekân Allah'ın 'arşındır" denir mi? İbn el-Heysam: "Hayır" dedi. Ellerini başının üzerine koyarak şöyle devam etti: "Bir şeyin diğer bir şey üzerinde olması, bunun gibidir. Onu sınırlandırmak yanlıştır. Çünkü o şey, diğerinden küçük veya büyük olabilir." Bu hususta bkz.: Ebû İshâk Muzaffer el-İsferâyînî, *et-Tabsîr fi'd-dîn ve temyîzi'n-fırkatî'n-nâciye 'an fırakî'l-hâlikîn*, thk. Zâhid el-Kevserî (Beirut: 1403/1983), 66-67.

edilmiştir.²² Bir dönem Şiraz'da kalan İbn Fûrek, Nişabur'da 'Abdullâh b. Ca'fer b. el-İsfehânî'den, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin (ö. 204/819) "Müsned"ini baştan sona okumuştur.²³

İbn Fûrek'in yaşadığı devirde İslâmî ilimlerin değişik sahalarında meşhur olan pek çok İslâm âlimi yetişmiştir. Haliyle İbn Fûrek'in yetişmesinde, ders aldığı hocalarının da önemli ölçüde belirleyici oldukları gözden ırak tutulmamalıdır. Bu bağlamda İbn Fûrek'in en meşhur hocaları arasında Ebu's-Sehl es-Sa'lûkî (ö. 387/997), Ebu'l-Hasen el-Bâhilî (ö. 373/983) ve Abdullâh b. Ca'fer b. Fâris el-İsfehânî'yi (ö. 396/1006) zikretmek gerekmektedir.²⁴ Hayatı boyunca ilmi uğraş içerisinde olan İbn Fûrek, Irak ve Rey şehrinde ün salmış âlimlerin halkasında ilmi yeterliliğini ortaya koymuştur. Nişabur'dayken burada kendisi adına açılan medresede İslâmî ilimler alanında dersler vermek suretiyle talebe yetiştirmeye gayret göstermiştir. En meşhur talebeleri arasında Ebû Bekir el-Beyhakî (ö. 458/1066) ile Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî'yi (ö. 465/1072) saymak mümkündür.²⁵ Burada yeri gelmişken hemen belirtelim ki İbn Fûrek'e ait önemli özelliklerden birisi de şüphesiz onun, zühd ve ibâdete düşkün bir yaşam tarzını benimsemiş olması ve tasavvufî bir kimliğe sahip olmasıdır. Hiç kuşkusuz döneminin önde gelen sûfileriyle yapmış olduğu sohbetler, onun tasavvufa yönelmesinde ve merak salmasında doğrudan etkili olmuştur denebilir.²⁶

İbn Fûrek'in talebeleri arasında yer alan ve yukarıda ismini andığımız Abdülkerîm el-Kuşeyrî, Tasavvuf ilminin öncü şahsiyetlerinden birisi olarak bilinmektedir.²⁷ el-Kuşeyrî, "Risale" ismiyle meşhur olan eserinde İbn Fûrek'i sûfiler arasında zikretmiş ve pek çok yerde onun görüşlerine yer vermiştir.²⁸ Ayrıca İbn Fûrek'in değişik alanlarda eser yazmış olduğu bilinmekle birlikte Tasavvufî ile ilgili kaleme aldığı "el-İbâne" adlı müstakil eseri de onun tasavvufî kimliğe sahip

²² Ahmed Emin, *Zuhru'l-İslâm* (Kahire: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1946), 264.

²³ Ebû Bekir Muhammed el-Hasan b. Fûrek, *el-İbâne 'an turuki'l-kâsîdîn ve'l-keşf 'an menâhici's-sâlikîn ve't-teveffür ilâ ibâdeti rabbi'l-âlemîn*, thk. Ahmet Yıldırım-Abdülgaffar Aslan (İsparta: 2003), 28.

²⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-â'yân*, 4: 274-275.

²⁵ Zehebî, *Târihi'l-İslâm*, 4: 149; Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, 4: 131-132.

²⁶ İbn Fûrek, *el-İbâne*, 28; 'Ali, "Mukaddime", 23.

²⁷ Ebu'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed en-Nisâbü'rî el-Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yay., 1991), 15-18.

²⁸ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 34.

bir âlim olduğunu gösteren en önemli somut delillerdendir.²⁹ Onun zühd ve takvasına dair kaynaklarda değişik örnekler zikredilmekle birlikte bunların en başında, Allah'ın kelâmına hürmeten içerisinde Kur'ân bulunan bir evde asla yatmaması hatta istirahat etmek istediğinde Kur'ân'ın olmadığı başka bir yere geçmesi gelmektedir.³⁰

İslâm, Kur'ân, ilim ve irfan yolunda hatta uğruna bir yaşam çizgisi belirlemiş İbn Fûrek, 406/1015 yılında ziyaret için gitmiş olduğu Gazne şehriden Nişabur'a dönerken yolda vefat etmiştir. Cenazesi Nişabur'a getirilmiş ve defnedilmiştir.³¹

O, fıkhî Şâfiî olmakla birlikte, itikatta Ehl-i Sünnet'in Eş'arî kolunun en önemli simalarından ve temsilcilerinden birisidir. O, bu kelâmî gelenek içerisinde yetişmiş olup bu geleneğin epistemoloji ve yöntembilimi (metodoloji) dahil bütün öğelerinin şaşmaz ve sadık bir izleyicisi olmuştur.³² Öyle anlaşılıyor ki, Eş'arî kelâm geleneği içerisinde onu özgün, yaratıcı ve özel kılan pek yönü olmakla birlikte, kendi bilhassa da kendi yapıtlarının sistematik bir formda hazırlanmış olması ve yapıtlarında açık sade ve anlaşılabilir bir dil örgüsünü benimsemiş olmasıdır.³³ Öyle ki onun, İslâm kelâmcıları arasında dili anlama ve kullanma konusunda ileri derecede usta ve aktif birisi olduğunu söylemek mümkündür.

Kaynaklardaki bilgiler nazarı dikkate alındığında İbn Fûrek'in Kelâm, Fıkıh, Hadis, Tefsir, Tasavvuf, Belagat ve Edebiyat alanlarında yüzü aşkın eseri olduğundan bahsedilmektedir.³⁴ Onun bu kadar eserinin olduğu kaydı düşülmesine rağmen günümüze pek fazla bir eseri ulaşmamıştır. Hatta bazı eserlerinin nerede olduğu dahi bilinmemektedir. Ulaşabildiğimiz kadarıyla İbn Fûrek'in önemli gördüğümüz eserlerini alanlara ayırarak kısaca isimlerinden söz etmek istiyoruz.

²⁹ İbn Fûrek, *el-İbâne* 14; Abdülgaffar Aslan, "IV/X. Yüzyılda Kelâm-Tasavvuf İlişkisi -İbn Fûrek Örneği-", *Dini Araştırmalar Dergisi* 5, sy. 14 (Ankara: 2002): 72-74.

³⁰ İbn Fûrek, *el-İbâne*, 28; Aslan, "Kelâm-Tasavvuf İlişkisi", 74.

³¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 4: 274-275; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, 4: 142.

³² Ali, "Mukaddime," 21, 23.

³³ Ebû Bekir Muhammed el-Hasan b. Fûrek, *Mücerredü makâlâti's-şeyh ebi'l-Hasen el-Eş'arî*, thk. 'Ahmed Abdirrahmân es-Sâyih (Kahire: Mektebetü's-sakafeti'd-dîniyye, 2005), 18-41.

³⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 4: 274-275; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, 4: 142.

1.1. Kelâm

er-Risâle fi 'İlmi't-Tevhîd

İbn Fûrek'in, Akâid konularına dair yazmış olduğu küçük hacimli bir eserdir. Medine Arif Hikmet Kütüphanesi'nde 47 numarasıyla kayıtlı olan bu risâle, toplamda yedi varaktan oluşmaktadır.³⁵ İbn Fûrek, bu eserinde Kur'ân'dan dört âyeti temele almış ve onlar üzerinden konularını işlemeye çalışmıştır. Risâle'de genel olarak Allah'ın varlığı ve birliği, Allah-âlem ilişkisi ve tevhîd konuları işlenmeye çalışılmıştır.³⁶

Şerhu'l-Âlim ve'l-Müte'allim

İbn Fûrek'in, İmâm-ı Azâm Ebû Hanîfe'nin "el-Âlim ve'l-Müte'allim" adlı risâlesine yapmış olduğu şerhten ibarettir. Eser, genel anlamda Kerrâmîyye'nin imân konusundaki yaklaşımlarına cevap olarak hazırlanmıştır. Eser, toplamda 75 varaktır. Eserde genel olarak imân, ilim, bilgi, peygamberlik ve âhiret konularına yer verilmiştir.³⁷

Mücerredü Makâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasen el-Eş'arî

Daniel Gimaret tarafından tahkik edilen bu eser, 339 sayfa olarak 1987'de Beyrut'ta basılmıştır.³⁸ Eser, adından anlaşılacağı üzere İbn Fûrek'in hocası olan İmâm el-Eş'arî'nin görüş ve düşüncelerini otuzdan fazla eserinden atıflar yaparak yazdığı bir eserdir.³⁹ İbn Fûrek'in, "Şeyh" ya da "Üstâd" gibi nitelermelerle hocası İmâm el-Eş'arî'ye sık sık göndermede bulunduğu eser, genel manasıyla Eş'arî kelâmî görüşleri ve metodu üzerine yazılmıştır.⁴⁰ Eser, daha çok yöntemle ilişkili olarak kaleme alındığından "cedel" yöntemine özel bir yer açılmış ve cedelin inanç, görüş ve düşünceleri savunma konusunda kelâmcılara dönük faydalarından bahsedilmiştir.

³⁵ Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, 4: 129.

³⁶ Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, 4: 129.

³⁷ Ebû Bekir Muhammed el-Hasan b. Fûrek, *Şerhü'l-âlim ve'l-müte'allim*, thk. Ahmed Abdilkerîm es-Sâyih-Tevfik Ali Vehbe (Kahire: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, 2009/1430).

³⁸ İbn Fûrek, *Mücerred*, 39.

³⁹ Mehmet Keskin, *İmâm Eş'arî ve Eş'arîlik* (İstanbul: Düşün Yay., 2013), 42.

⁴⁰ İbn Fûrek, *Mücerred*, 28-36.

Tabakâtu'l-Mütekellimîn

Başta Ebu'l-Hasen el-Eş'arî (ö. 324/963) olmak üzere Eş'arî kelâmcıların biyografisinden bahseden bu eser, günümüze kadar ulaşmamıştır. İbn Âsâkir'in (ö. 571/1176), "Tebyînu Kizbi'l-Müfterî" isimli eserini yazarken sürekli olarak İbn Fûrek'in bu eserine atıf yaptığı gözükmektedir.⁴¹

Makâlâtu İbn Küllâb ve'l-Eş'arî

Ehl-i Sünnet kelâmının kurucu liderleri olarak tavsif edilen 'Abdullâh b. Sa'îd b. Küllâb el-Basrî (ö. 240/854) ile İmâm Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'nin itikâdî görüşlerinin incelendiği önemli bir eser durumundadır. İbn Fûrek'in, bu türden bir eseri olduğunu Takıyyuddîn Ahmed b. Teymiyye haber vermiştir.⁴²

Kitâbu't-Te'vîlât

Dinî naslarda geçen müteşâbih kabilinden kavram ve ifadelerin te'vîl edilmesine yönelik olarak hazırlanmış bir eserdir. İbn Teymiyye, "Mecmu'âtu'l-Fetevâ" da bu eserden bahsetmektedir.⁴³

1.2. Tefsir

Tefsîru'l-Kur'ân

Üç cilt olarak İbn Fûrek tarafından hazırlanmış olan bu eser, Millet Kütüphanesi 50 numaralı kayıta bulunmaktadır. Eserin ilk iki cildi elimizde yoktur. Sadece üçüncü cilt bulunmaktadır. Kâtip Çelebi ve Fuat Sezgin, bu eserin İbn Fûrek'e aidiyetini özellikle tescil etmişlerdir.⁴⁴

Orta boyda hazırlanmış olan bu eser, Mü'minûn Sûresi'nden başlamakta ve Nâs Sûresi'ne kadar devam etmektedir. Eser, soru-cevap usulüne göre hazırlanmıştır. Klasik tarzda bilinen tefsir anlayışı bu eserde izlenmemiştir. İbn Fûrek, bu tefsir kitabında önceki İslâm ulemasından iktibaslar yapar; ancak daha çok

⁴¹ Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Âsâkir ed-Dîmeşkî, *Tebyînu kizbi'l-müfterî fi mâ nusibe ile'l-imâm ebi'l-Hasen el-Eş'arî* (Beyrut: 1416/1995).

⁴² Takıyyuddîn Ahmed b. Teymiyye, *Mecmu'u fetevâ* (Riyad: 1381), 6: 29.

⁴³ İbn Teymiyye, *Mecmu'u fetevâ*, 6: 46.

⁴⁴ Emin, *Zuhru'l-islâm*, 439.

mezhebî eğilimlerin ve düşüncelerin ağırlıkta olduğu göze çarpmaktadır.⁴⁵ İbn Fûrek'in bu eserinin tahkiki, Mekke Ümmül'l-Kurâ Üniversitesinde tez olarak çalılışmıştır.

Garîbu'l-Kur'ân

İbn Fûrek'in, dinî naslardaki yabancı ve müteşâbih sözcüklerin açıklanmasına yönelik olarak hazırlamış olduğu bu eserinin nerede veya hangi kütüphanede olduğuna dair hiçbir bilgi elimizde mevcut değildir.

1.3. Hadis

Müşkilü'l-Hadîs ve Beyânuhu

İbn Fûrek tarafından Hadis ilmine dair yazılan bu eser⁴⁶, hadislerde anlaşılması güç kavram ve ifade dizgelerinin te'vîl edilmesine yönelik olarak hazırlanmıştır. İbn Fûrek, hadislerdeki haberi sıfatların anlaşılması için bu değerli eserini kaleme almıştır. Eserin, İbn Fûrek'e ait olduğunu torunu Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed⁴⁷ ile Ebü'l-Mu'în en-Nesefî⁴⁸ (ö. 508/1115) haber vermişlerdir.

Eser, Selef ile Mu'tezîle'nin haberi sıfatların te'vîl edilip edilemeyeceği konusundaki münazaraları üzerine yazılmıştır.⁴⁹ İbn Fûrek, Hz. Peygamber'in her hadisinin ya da sözünün mutlaka aklî ve vicdanî bir izahı olması gerektiğini düşünmüştür. Bunun için de, Arap dil ve belagatının bütün inceliklerini, hakikat ve mecâz gibi ince tefekkür isteyen hususları çok iyi bilmek gerekmektedir.⁵⁰ İbn Fûrek'e göre müteşâbih nassların anlaşılması ancak bu yöntemle mümkün olabilir. O, bu yöntemi ispatlamak ve hadislerin anlaşılması sadedinde bazı açılımlar

⁴⁵ Ebû Bekir Muhammed el-Hasan b. Fûrek, *Tefsîrü ibn Fûrek*, Millet Ktp., Feyzullah Efendi Bölümü, nr. 460, 3^a.

⁴⁶ Ebû Bekir Muhammed el-Hasan b. Fûrek, *Müşkilü'l-hadîs ve beyânuhu*, thk. Musâ Muhammed Ali (Beyrut: 'Âlemu'l-Kütüb, 1405/1985).

⁴⁷ İbn Fûrek, *Tefsîrü ibn fûrek* vr. 6^a.

⁴⁸ Ebü'l-Mü'în Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, thk. Hüseyin Atay (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1993), 1: 42.

⁴⁹ Ali, "Mukaddime", 37-43.

⁵⁰ Ali, "Mukaddime", 42.

sağlamak üzere bu eserini kaleme almıştır.⁵¹ İbn Fûrek, bu eseri yazarak Hz. Peygamber'in sözlerinin anlaşılmasız veya kapalı olmadığını hatta onun hiçbir zaman abesle iştiğal etmediğini ispatlamak istemiştir. 256 sayfadan müteşekkil bu kıymetli eserin altı sayfalık mukaddimesi bulunmaktadır. İbn Fûrek, mukaddime-den sonra “Allah, Âdem'i kendi suretinden yarattı”⁵² hadisi üzerinde yoğunlaşmış ve bu hadis özelinde te'vîl uygulamasını göstermiştir.⁵³

İnkıtâ min Ehâdîsi Ebû Müslim Muhammed b. Ahmed el-Bağdâdî

Hadis alanında yazılan bu eser, Ebû Müslim Muhammed b. Ahmed el-Bağdâdî'nin hadis konusundaki yaklaşımlarını ve tespitlerini esas almıştır. Eserin bir nüshası Zâhiriye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.⁵⁴

1.4. Tasavvuf

el-İbâne 'an Turuki'l-Kasîdiyyîn ve'l-Keşf'an Menâhici's-Sâlikiyyîn ve't-Teveffur ilâ İbâdeti Rabbi'l-Âlemîn

İbn Fûrek'in, Tasavvuf konularını ele alıp işlediği değerli bir kitabıdır. Kitapta yüzü aşkın kavram ve ifadenin ilk mutasavvıflara göre tarif ve açıklamaları yapılmıştır.⁵⁵ Eser, bir kavram ve semantik çalışmasını içermesinden dolayı bir anlamda tasavvufî literatüre de açıklık kazandırmıştır. Küçük boy kırk varaktan müteşekkil olan bu eser, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi 308 numarada kayıtlı durumdadır.⁵⁶ İbn Fûrek'in bu eseri, Ahmet Yıldırım ve Abdügaffar Aslan tarafından 2013 yılında Isparta'da tahkik edilmiştir.

2. İBN FÛREK'TE ALLAH TASAVVURU

İslâm kelâmcıları için Allah'ın varlığı ve birliği konusu en önemli hususlardan birisidir. Zira İslâm, Allah'ın varlığı ve O'nun en mükemmel varlık olduğu

⁵¹ Ali, “Mukaddime”, 37-38.

⁵² Ebû Abdillâh Muhammed b. 'İsmâ'il el-Buhârî, *el-Câmi'ü's-sahîh*, “İsti'zân” (İstanbul: 1315), 1.

⁵³ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadîs*, 102.

⁵⁴ Fuad Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî*, thk. Câmi'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye (Riyad: 1983), 1: 217.

⁵⁵ İbn Fûrek, *el-İbâne*, 4-7.

⁵⁶ İbn Fûrek, *el-İbâne*, 14-47.

inancı üzerine kurulmuştur. Bilindiği üzere İslâm düşüncesinde Allah'ın varlığını ispata dönük birçok delil üretilmiştir.⁵⁷ Bu delillerin üretilmiş ya da kullanılıyor olması insanların, Allah'ın varlığını ve birliğini hatta âlemdeki eşsiz düzen ve uyumu yakinen bilmeleri içindir. Bu nedenle ilk dönemlerden itibaren hem Kelâmî hem de Felsefî çevrelerde bu delil ve yöntemlere göre ispat yapılmaya çalışılmıştır. Öyle ki İslâm kelâmcıları, felsefecileri ve mutasavvıflar tarafından kullanılan bu delillerin iki önemli işlevi olmuştur: Birincisi, bu deliller sayesinde Müslümanların Allah'ın varlığı ve birliği konusundaki inanç ve düşünceleri daha sağlam bir temele oturtulmuş ve tam bir teslimiyet ve irâdî kabulle Allah'a yaklaşımları temin edilmiştir. Diğeri ise, bâtil inanç ve akımlarca İslâm'a dışarıdan yapılan saldırı ve itirazlara cevap verilmiştir. Daha açık bir söylemle Ateizm ve Deizm gibi akımlara karşı önemli bir direnç gösterilmiştir. Diğeri taraftan da başta Mu'tezile olmak üzere Cehmiyye, Müşebbihe ve Mücessime gibi İslâm'ın kendi içsel dinamiklerinden hareketle vücut bulmuş olan dinî-itikâdî yapılanmalara karşı önemli bir duruş sergilenmiştir.

İbn Fûrek'te Allah'ın varlığı ve birliğini bilebilmenin en kestirme ve açık yolu, tecrübe ettiğimiz ve deneysel olarak doğrulayabildiğimiz veya yanlışlayabildiğimiz nesnelere âlemini tefekkür etmek ve ondaki düzen, uyum ve ahengi gözlemlemektir. Bunu yapan insan, içinde bulunduğumuz nesnelere dünyasının yaratılmış olduğunu ve sonuçta da mutlaka bir Yararıcıya (Muhdis) ihtiyaç duyduğunu düşünmektedir.⁵⁸ Dolayısıyla insan, hem kendisinin hem de içinde bulunduğu duyular dünyasının sonradan olduğunu; âlemdeki eşsiz uyum ve düzeni mutlaka kemal sıfatlarla muttasıf bir Yüce Varlığın idare ve ikame ettiğini anlamakta ve sürekli olarak da gözlemlemektedir. Bu nedenle de bütün âlemlerin gerisindeki bu eşsiz ve mükemmel varlığı bilip ortaya çıkarmak gerekmektedir.⁵⁹

İbn Fûrek, bu doğrultuda öncelikle probleme "varlık" kategorileri açısından yaklaşır ve Allah'ın varlığını sağlama almaya çalışır.⁶⁰ Bilindiği üzere İslâm

⁵⁷ Ebü'l-Hasan el-Kâdî Abdülcebbarî, Şerhü'l-Usûli'l-hamse, thk. Abdülkerîm 'Osmân (Kahire: Mektebetü'l-vehbe, 1408/1988), 56; Nüreddîn es-Sâbûnî, *Mâtüridiyye Akâidi*, trc. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1998), 74.

⁵⁸ İbn Fûrek, *el-İbâne*, 32; a.mlf., *Mücerred*, 54.

⁵⁹ İbn Fûrek, *el-İbâne*, 29; a.mlf., *Mücerred*, 54.

⁶⁰ İbn Fûrek, *Mücerred*, 86; Ebu'l-Feth Abdülkerîm eş-Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm fi 'ilmi'l-keâm*, nşr. Alfred Guillaume (London: Oxford University Press, 1934), 13-15, 20-22; Ebû Bekr Muhammed b.

kelâmcıların temel ontolojisi, insanın fizikî ve maddî; Allah'ın ise gaybî bir varlık oluşu esasına dayanmaktadır.⁶¹ Çünkü kelâmcılar, bu ayrımı yapmayacak olurlarsa, bu durumda Allah'ın eylemleri ile insanın fiilleri konusunu açıklayamayacakları iddiasını savunmaktadırlar.

İbn Fûrek, “zorunlu varlık” olarak tavsif ettiği Allah'ın tarife lüzum görülmeyecek biçimde açık ve sarîh olduğunu düşünmektedir.⁶² Onun “zorunlu varlık” görüşünün temeli, *Vâcibu'l-Vücûd* veya âlemin “Muhdis”i olan Allah ile yaratılmış olan âlemin (mahlukât) ontolojik manadaki kesin ayrımına istinat etmektedir.⁶³ Bu bağlamda İbn Fûrek, mütekaddimîn ve müteahhirîn dönemi kelâmcıların görüşlerine paralel olarak varlıkları *vâcib*, *mümkün* ve *müstahîl* olmak üzere toplamda üç kategoride ele almaktadır.⁶⁴ İbn Fûrek, bu yaklaşımıyla, hocaları el-Eş'arî'yi taklit etmekte olup âlemin dolayısıyla da bütün mahlukâtın yaratılmış (muhtes) olduğu görüşünü temele almaktadır.⁶⁵

İbn Fûrek, zorunluluk varlık konusunda “zât” ve “mahiyet” farklılığına da vurgu yapmıştır. Çünkü ona göre “zât”, “vücûd”tan öncedir.⁶⁶ Âlemin ya da daha genel ifadesiyle mahlukâtın durumunu cevher-araz metafiziği bağlamında incelemeye çalışan İbn Fûrek, cevher ve arazların hâdis olduğundan hareketle bun-

Tayyîb el-Bâkîllânî, *et-Temhîd fi'r-redd 'ale'l-mülhideti'l-mu'attilati ve'r-râfizati ve'l-havârici ve'l-mu'tezîleti*, thk. Mahmûh Muhammed Hazarî-Muhammed Abdi'l-Hâdî Ebûreyde (Kahire: Dâru'l-fikri'l-'Arabî, 1366/1947), 36-37; Seyfuddîn el-Âmidî, *Gâyetü'l-merâm fi 'ilmi'l-kelem*, thk. Hasan Mahmûd 'Abdillâtîf (Kahire: el-Meclisu'l-cenneti't-türâsî'l-islâmiyyi, 1391/1971), 224.

⁶¹ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed Abdilkâhir el-Bağdâdî, *Kitâbü usûli'd-dîn* (İstanbul: 1346/1928), 4-22.

⁶² İbn Fûrek, *el-İbâne*, 42; a.mlf., *Mücerred*, 69.

⁶³ İbn Fûrek, *el-İbâne*, 28; a.mlf., *Mücerred*, 57.

⁶⁴ İbn Fûrek, *el-İbâne*, 61; a.mlf., *Mücerred*, 65.

⁶⁵ Eş'arî'ye göre “kadîm” olanla “hâdis” olan, her ne kadar lafzen müsterek olsalar da kavramsal olarak yani taşıdıkları anlamları itibarıyla birbirinden farklıdır. Bu nedenle Eş'arî, vücûdu bir sıfat olarak telakki etmiştir. O, “vâcib li zâtihî”yi ise “yokluğu mümteni ve varlığı başkasından olmayan mevcûd” olarak açıklamıştır. Çünkü ona göre Vâcib varlıktaki vücûd, hakikatinin ayını; mümkün de ise, hakikatine zâiddir. Bu hususta detaylı bilgi için bkz.: İmâm Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâil el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-islâmiyyîn ve'htilâfi'l-Musallîn*, nşr. Hellmut Ritter (Wiesbaden: by., 1980), I: 226.

⁶⁶ İbn Fûrek, *el-İbâne*, 26.

ların mümkün varlıklar kategorisinde değerlendirilmesi gerektiği kanaatindedir.⁶⁷ Ona göre, varlığı ve yokluğu müsâvî (eşit) olan bir mümkün varlığın sonradan yaratılmış olduğu herkesçe de malumdur. O, bu iddiasını temellendirebilmek adına özellikle de, “hudûs” kanıtını gündemine almakta ve bu kanıt üzerinden hareketle kendi görüşünü açıklamaya çalışmaktadır.⁶⁸ Çünkü onca, hudûs delili, âlemlerin “hâdis” olduğunu ve Allah’ın ise “kadîm” olduğunu ispat eder. İbn Fûrek, hudûs delilinin bütün ayrıntı ve uzanımlarıyla birlikte Kur’ân’da kullanıldığı kanaatindedir. Sözgelimi Hz. İbrahim’in (a.s.), Güneş’in batışını veya Ay’ın gündüz kayboluşunu onların sonradan yaratılmış oldukları (hâdis) gerçeğine birer delil olarak kullanmaktadır.⁶⁹ İbn Fûrek’e göre âlemde olan her şey bir değişim ve dönüşüm içindedir. Arazlar yenilenmekte veya yeniden yaratılmaktadır. Buna göre Güneş doğmakta ve batmaktadır. Ay geceleyin ortaya çıkmakta ancak gündüz olduğunda kaybolup gitmektedir. Ancak âlemde bu düzen ve işleyişi sağlayan, hiçbir değişiklik ve dönüşüm geçirmeyen; eşi ve dengi olmayan kemal sıfatlara sahip bir varlığın olması gerekir. Bu varlık ise, âlemlerin tek yaratıcısı olan Vâcibu’l-Vücûd olan Cenab-ı Hak’tır.⁷⁰

İbn Fûrek, kendi düşünce sisteminde Allah’ı “zorunlu varlık” statüsünde değerlendirmektedir.⁷¹ Dolayısıyla Allah yapıp-etmeleri, eylemleri ve mahlukâta dönük bütün tasarruflarında mutlak yetkindir ve sonsuz güç ve kudrete sahiptir.⁷² Allah, fiil ve tasarrufuyla değil; tam aksine bütün zâtı ile “Vâcib”tir.⁷³ Allah, zâtı, isimleri, sıfatları ve fiillerinde tektir ve eşi de yoktur. O, hiçbir şeye benzemediği gibi, mahlukâttan (yaratılmışlar) hiçbir şey de O’na benzememektedir.⁷⁴ Çünkü fizikî görünüm ve şekiller, suretler, değişiklik, sonradan meydana gelen

⁶⁷ İbn Fûrek, *el-İbâne*, 74.

⁶⁸ İbn Fûrek, *el-İbâne*, 36.

⁶⁹ İbn Fûrek, *el-İbâne*, 48.

⁷⁰ İbn Fûrek, *Mücerred*, 78; a.mlf., *el-İbâne*, 46.

⁷¹ İbn Fûrek, *Şerh*, 24.

⁷² İbn Fûrek, *Şerh*, 26.

⁷³ İbn Fûrek, *Şerh*, 26.

⁷⁴ İbn Fûrek, *Şerh*, 27.

yaratılmışların nitelikleridir. Allah, bu tür nitelik ve tanımlamalardan münezzehtir.⁷⁵ İbn Fûrek'in teolojisinde Allah, zât ve mahiyet olarak *birdir*. Yani, Allah'ın varlığı zorunlu olduğundan, varlığı mâhiyetine tabi olamaz.⁷⁶

İbn Fûrek'e göre Allah, âlemi yoktan ve aracısız olarak var ettiği için kendisi dışındaki bütün varlıklar her yönüyle mümkün statüsündedirler.⁷⁷ O, bu yaklaşımıyla "sudûr" süreciyle oluşan ve yaratmaya aracı olan ay üstü varlıklara hiçbir şekilde yer açmak istememiştir.⁷⁸ Ona göre, mümkün varlıklar âlemi ile zorunlu varlık olan Allah arasında mutlak anlamda bir ayırım söz konusudur. Çünkü Allah ile mümkün varlıklar (mahlukât) arasındaki bu ontolojik ayırım, bütün varlığın aracısız ve tek seferde yaratılmış olduğu fikrini temele almaktadır. Çünkü yaratma eyleminde Allah-âlem ilişkisi zorunlu değil, tam aksine izafî olarak ortaya çıkmıştır.⁷⁹ Bu bakış açısına göre o, Allah'ın çokluğu yaratması ile zâtında çokluğun meydana gelmeyeceği tezini açıklamaya çalışmaktadır. Zira o, Allah'ın yaratması söz konusu olduğunda "sudûr" görüşüne karşı çıkmış ve bu anlayışın akli ve mantikî birer yanilsama olduğunu düşünmüştür.⁸⁰

Öyle anlaşılıyor ki İbn Fûrek'in zorunlu varlık hakkındaki düşünceleri, İslâm filozoflarına bir cevap niteliğinde olduğu kadar kelâmındaki en önemli muarızlarından olan Mu'tezîlî bakış açısını da geçersiz kılma mâhiyetindedir.⁸¹ Bilindiği üzere Mu'tezîle'nin temel esasları, mezhebin beş prensibinden ilk ikisini oluşturan "tevhîd ve adalet" anlayışları etrafında şekillenmiştir.⁸² Mu'tezîle'nin "tevhîd" anlayışında öne çıkan en önemli unsur, Allah'ın isim ve sıfatlarının ilâhî özden ayrı/bağımsız ve kadîm olmadıkları hususudur.⁸³ Mu'tezîle'ye göre irade, kudret, kelâm ve tekvîn gibi sıfatlar, Allah'ın zâtıyla bir ve tek olan sıfatlardır. Bu durumda Mu'tezîle'ye göre Allah, zâtıyla kâdir; zâtıyla âlim; zâtıyla mürîd ve

⁷⁵ İbn Fûrek, *Şerh*, 21, 29.

⁷⁶ İbn Fûrek, *Şerh*, 28.

⁷⁷ İbn Fûrek, *Mücerred*, 42; a.mlf., *el-İbâne*, 46.

⁷⁸ İbn Fûrek, *Mücerred*, 48; a.mlf., *Şerh*, 29.

⁷⁹ İbn Fûrek, *Mücerred*, 66, 82.

⁸⁰ İbn Fûrek, *el-İbâne*, 48.

⁸¹ İbn Fûrek, *Mücerred*, 58.

⁸² Zühdi Cârullâh, *el-Mu'tezîle*, (Kahire: 1366/1947), 65-84.

⁸³ Cârullâh, *el-Mu'tezîle*, 42-48.

zâtıyla mütekellimdir.⁸⁴ Bu bakımdan Mu'tezîle'nin geneli, Allah'ın "ne" olduğunu anlatan sıfatları kendi başlarına birer varlıkları olmayan Allah'ın zatının aynı manaları olarak kabul etmiştir.⁸⁵ Özellikle de nasslarda geçen haberî sıfatların Allah'a olan nispeti mecâzîdir. Bu türden sıfatların, mutlaka te'vîl edilmesi gerekmektedir.⁸⁶ Çünkü o, Allah'ın zâtını müstakil olarak ayrı bir varlık olarak telakki ettiğinden sıfatları zâta iliştiirmemiştir. Sıfatlar, zâttan ayrı olan mânâlardır ve ezeldirler.

3. İBN FÛREK'TE ZÂT-SIFAT İLİŞKİSİ

Sıfat, Allah'ın zatına nispet edilen bir mânâdır. Allah, Kur'ân'da değişik yerlerde varlık ve birliğinden hatta sadece kendisine ibadet edilmesi gerektiğinden bahsetmektedir. Ancak insanın gerek yaratılışı gerekse fizyolojik yapısı ve gerekse de mevcut bulunan organları dolayısıyla bu dünyada Allah'ı görme ya da müşahede etme imkânı yoktur. Bu durumda var olan; ancak müşahede edilemeyen Allah'ı bilmek ve tanımak ancak ve ancak O'nun eşsiz isim ve kemâl sıfatlarını tanımakla mümkün olabilecektir.

Bilindiği üzere Ehl-i Sünnet'in sıfat anlayışının temel dinamikleri, Ebû Hanîfe tarafından benimsenen ve geliştirilen genel sıfat kuramına dayanmaktadır. Ehl-i Sünnet'e göre Allah, kemâl ifade eden bütün sıfatlarla nitelenmiştir.⁸⁷ "Eksiklik", "acz" ve "devamsızlık" belirten bütün unsurlardan münezzehtir. O'nun sıfatları, sonradan olup bir başka zamanda da yok olan arazlar cinsinden değildir. Bilakis onlar, ezeldir, ebedîdir ve kadîmdir; kısacası Allah'ın zâtı ile mevcuttur. Bu sıfatlar, hiçbir yönüyle yaratılmışların sıfatlarına benzemez. Allah daima diri ve canlı olan (*hayy*), bilen (*âlim*), güç yetiren (*kâdir*), gören (*basîr*), işiten (*semî*), dileyen (*mürîd*) ve söz söyleyen (*mütekellim*)dir. Bütün bu sıfatlar O'nun zâtına nispet edilmiştir.

İbn Fûrek'in sıfat teorisi de tıpkı Ehl-i Sünnet'te olduğu gibi şekillenmiştir. Allah söz konusu olduğunda, zâtî ve subûtî sıfatlara ek olarak *haberî* ve *filî*

⁸⁴ Kādî Abdülcebbar, *Şerh*, 345-349.

⁸⁵ Kādî Abdülcebbar, *Şerh*, 129.

⁸⁶ Kādî Abdülcebbar, *Şerh*, 129.

⁸⁷ Ali b. Muhammed b. Ebi'l-'iz, *Şerhü't-tahâviyye fi'l-'akâdeti's-selefiyye*, (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1408/1988), 44-45.

sıfatları da ilave etmektedir. Genel bir söylemle dillendirmek gerekirse Ehl-i Sünnet kelâmcılarının sıfat teorisinin temel esin kaynağı hiç şüphesiz ki Ebû Hanîfe'dir.⁸⁸ Bu itibarla İbn Fûrek, tıpkı Allah tasavvurunda olduğu gibi sıfatları algılamakta de çoğu kere teolojisinin temel yapı taşı olan tasavvufî unsurlara dayalı olarak bir çözümlenmede bulunmuştur denebilir. Bunda en önemli etken ise İbn Fûrek'in, içinde yetiştiği dinî, siyasî ve sosyal ortamın kendisi üzerinde belirleyici olmasıdır. Çalışmamızın başında da belirttiğimiz gibi İbn Fûrek, yaşadığı dönem itibarıyla oldukça karmaşık hatta dinî ve mezhebî teşekküllerin aktif faaliyette bulunduğu bir zeminde inanç, görüş ve düşüncelerini savunmuştur. Bu nedenle o, bazı inanç, görüş ve düşüncelerini savunurken karşı tarafın inanç, görüş ve düşüncelerinden de önemli oranda etkilenmiştir.⁸⁹

İbn Fûrek, Allah'ın, "kadîm" bir ilimle "âlim" olduğunu benimsemiş ve savunmuştur. Çünkü ona göre fiilin muhkemliğinin tam bir mükemmellekle gerçekleşmesi veya ortaya konması, aynı zamanda fâilin de 'âlim olduğuna işaret etmektedir.⁹⁰ İbn Fûrek, "kudret" sıfatı söz konusu olduğunda Allah'ın, ezeli ve kadîm bir kudret sıfatıyla "kâdir" olduğunu savunmuştur.⁹¹ Çünkü ona göre yaratma söz konusu olduğunda, yaratmayı gerçekleştiren tek varlık Allah'tır. İnsan ise, eylem veya fiillerini gerçekleştirme konusunda sadece mecazî olarak yaratıcıdır. Kısacası, insanın sadece fiile iktiranından bahsedilebilir. Aynı şekilde Allah'ın, ezeli ve kadîm olan "hayat" sıfatıyla diri ve canlı olduğunu kabul etmiştir.⁹² Buna göre İbn Fûrek, tıpkı hocası el-Eş'arî'de olduğu gibi subûti sıfatların tamamını ezeli ve kadîm olarak telakki etmiştir. Bu görüşleriyle de onun, Ehl-i Sünnet'in inanç ve düşüncelerini tamamiyle benimsediğini ve Allah'ın sıfatları konusunda benzer görüşleri paylaştığını söylemek mümkündür.

Öyle anlaşılıyor ki İbn Fûrek, dinî nassları anlama ve yorumlama konusunda selefleri Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet ilm-i kelâmçıların yolunu izlemiştir. Ayrıca onun, "Allah'ın eli vardır, ancak bizim ellerimiz gibi değildir. Allah'ın yüzü ve

⁸⁸ Nu'mân b. Sâbi b. Ebî Hanîfe, "el-Fıkhü'l-ekber", *İmâm-ı Azâm'ın Beş Eseri* içinde, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 1992), 58.

⁸⁹ Hüseyin Doğan, *Horasan ve Maverâünnehirde İlmî Bir İslâm Politikası: Kerrâmî Söylem ve Yansımaları* (İstanbul: Rağbet Yay., 2015), 130-145.

⁹⁰ İbn Fûrek, *Şerh*, 12; a.mlf., *el-İbâne*, 24.

⁹¹ İbn Fûrek, *Şerh*, 12.

⁹² İbn Fûrek, *Şerh*, 13.

*gözü vardır; ancak bizlerinki gibi değildir*⁹³ biçimindeki beyanları, Selefiyye'nin benimsemiş olduğu haberî sıfatlar teorisini akla getirmektedir. İbn Fûrek, dinî naslar hususundaki bu tutum ve bakış açısıyla aslında İslâm kültüründe özellikle de Emeviler ve Abbasiler dönemlerinde ortaya çıkmış olan “teşbîhçi” ve “tecsîmci” yaklaşımların önüne geçmek veya onları bertaraf etmek istemiştir. O, teşbih, tecsim, tekyif, organ ve benzeri unsurları içeren insan-biçimci (antropomorfist) yakıştırmaların hiç birisini Allah hakkında mümkün görmemiştir. Dinî naslardaki teşbihî, tecsimî ve tekyifî kavram ve söz biçimlerinin mutlak suretle te'vîl edilmesi gerektiğini savunmuştur. İbn Fûrek, te'vîl anlayışı konusunda ya da onu uygulama noktasında oldukça esnek davranmıştır. O, sadece âyetlerin değil, aynı zamanda hadislerin de te'vîl edilmesi gerektiğine inanmıştır.⁹⁴

Sözgelişi İbn Fûrek, “Allah, Âdem'in çamurunu yediyle (el) yarattı” hadisini, “mülkü ve kudreti ile karıştırdı” biçiminde te'vîl etmiştir.⁹⁵ Bilindiği üzere, “(Allah) dedi ki: Ey İblîs, iki elimle (yed) yaratığıma seni secde etmekten alıkoyan neydi?”⁹⁶ âyetinde geçen “yed” kavramı, özellikle de Selefiyye tarafından aynen metinde geçtiği biçimiyle anlaşılmış ve yorumlanmıştır. Yani, onlara göre “yed”den maksat, bizâtihi Allah'ın “yed”inin olmasıdır.⁹⁷ Fakat İbn Fûrek, durumun hiç de onların algıladığı biçimde olmadığını altını çizmekte ve âyette geçen “yed” kavramından kastın, “güç” veya “kuvvet” olduğunu belirtmektedir.⁹⁸ Çünkü bu, dilde çok açık olan bir durumdur. Yine o, “yed” kavramının geçtiği “...Gökler, O'nun sağ eliyle dürülüp-bükülmüştür. O, şirk koştuklarından münezze ve yücedir”⁹⁹ âyetini de, tıpkı yukarıda olduğu gibi benzer gerekçelerine dayanmak suretiyle aklî olarak çözümlenmeye çalışmıştır.¹⁰⁰ Görünen o ki İbn Fûrek, Allah'ın yüce şanına yakışma-

⁹³ İbn Fûrek, *Şerh*, 32; *Müşkilü'l-hadîs*, 41.

⁹⁴ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadîs*, 92.

⁹⁵ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadîs*, 93.

⁹⁶ es-Sâd 38/75.

⁹⁷ Ahmed Ali Zühre, *ez-Zâhir ve'l-bâtın: Felsefetü't-te'vîl fi'd-diyânâti's-semâviyye* (Dımaşk: Dâru ninevâ, 2005), 24.

⁹⁸ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadîs*, 94.

⁹⁹ ez-Zümer 39/67.

¹⁰⁰ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadîs*, 96-97.

yacak herhangi bir mânâ, sıfat veya eylemin sahih naslarda zikredilmesi durumunda, teşbih ve teccime mahal tanımaksızın O'nun yüce şanına yakışır anlamda te'vîl edilmesi gerektiğini açık ara savunmuştur.

“Ey Musa! Aynımın (göz) önünde yetişesin diye seni sevimli kıldım”¹⁰¹ ve “Bunun üzerine ona şöyle vahyettik: Gözlerimizin önünde ve bildirdiğimiz biçimde gemiyi yap...”¹⁰² âyetlerindeki “ayn” kavramlarını, metnin taşıdığı olduğu lafzî anlamının dışında yorumlayan İbn Fûrek, buradaki “ayn” kavramından kastın “ilim” (bilgi) olduğunu söylemiştir.¹⁰³ Öyle ki burada Allah, “gözümün önünde sürüp gitmesi” demekle, esasında kendisinin “bilgisi” ve “kontrolü altında” demek istemiştir.¹⁰⁴ Eğer diyor İbn Fûrek, durum bizim ifade ettiğimiz gibi değilse o zaman, Allah'ın birden fazla gözünün olması gibi çok yersiz bir sonuca ulaşmış oluruz ki, bu abesle iştiğal etmektir. Çünkü Allah, bu ifadesinde “bi ‘ayuninâ” demekle, aslında “gözetimimiz ve kontrolümüz altında” demek istemiştir.¹⁰⁵

Allah'ın sıfatlarının ancak Kur'ân ve Sünnet'in bildirmesiyle bilinebileceğini savunan İbn Fûrek, Allah, eşi ve benzeri olmayan sonsuz güç ve kudrete sahiptir. İnsan hayali, asla onu tasavvur edemez ve algılayamaz. Sınırlı ve sonlu insan zihinleri, O'nun yüce mâhiyetini ve sonsuz kemalini idrakten mahrumdur.¹⁰⁶ Allah, maddî bir varlık olmadığı için kendisine imânı “gaybe imân” olarak tavsif etmiştir.¹⁰⁷ Allah, maddî ve fizikî bir varlık olmadığına ve insana da benzediğine göre asla bir cisim değildir. Cismin taşıdığı özellikler O'na atfedilemez. İbn Fûrek'e göre Allah, sınırsızlık ve sonsuzluk gibi asli ve temel özellikleri taşımış olduğundan hiçbir şekilde hâdislere mahal teşkil etmez. Çünkü aksi takdirde bu vasfı taşıyan varlığın da sonradan meydana gelmiş (muhtes) olması lazımdır. Hâdis varlıklara, ancak hâdis olan varlıklar mahal oluşturabilir.¹⁰⁸

¹⁰¹ et-Tâhâ 20/39.

¹⁰² el-Mü'minûn 23/27.

¹⁰³ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadîs*, 133.

¹⁰⁴ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadîs*, 133; Osman Bodur, “Müteşâbih Âyetlerin Yorumu Kapsamında İbn Fûrek'in Tefsiri”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16, sy. 30 (Sakarya: 2014), 148.

¹⁰⁵ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadîs*, 134.

¹⁰⁶ İbn Fûrek, *Şerh*, 7.

¹⁰⁷ el-Bakara 2/3.

¹⁰⁸ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadîs*, 113.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

İbn Fûrek, Ehl-i Sünnet ekolünün Eş'arî koluna müntesip bir kelâmcıdır. Doğduğu ve yetiştiği bölge itibariyle ilmî ve fikrî açıdan oldukça münbit ve hareketli bir yörede yetişmiş olan İbn Fûrek, dinî ve dünyevî ilimler noktasında kendisini çok iyi yetiştirmiş bir düşünürdür. Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelâm, Dinler ve Mezhepler Tarihi alanlarında çok iyi bir eğitim almış ve bu bilgeliğini hem öğrenci yetiştirerek hem de eserler kaleme alarak insanlığın istifadesine açmıştır.

O, Allah'ı zorunlu varlık kategorisinde ele alırken, insanı ve evreni mümkün varlıklar kategorisinde değerlendirmektedir. Onun, Allah ve evren tasarımı eklektik gözükmemekte ve Ehl-i Sünnet kelâmından önce İslâm toplumunda kader/irâde problemi bağlamında neşet etmiş olan hem Cebrî hem de Mu'tezîlî yaklaşımı uzlaştırmaya matuf olarak kurgulanmıştır. Ona göre irâde, yaratan ve halk eden olarak Allah'ı önceleyip zorunlu kılarken, isteyen, dileyen ve azmeden olarak da insanı hesaba katmaktadır.

Onun kurgulamış olduğu Allah-evren tasarımı, "halk etme"ye dönük bütün salahiyet ve yetki Allah'a aittir. Bu itibarla Allah'ın evrende mahlukâta ilişkin birçok yaratmayı gerçekleştirmiş olması, Mu'tezîle'nin iddia ettiği biçimiyle hiçbir şekilde âlemdeki çokluğa neden olmamaktadır. Zira onca, Allah ile evren (âlem) arasında kurgulanan ilişki, göreceli bir ilişkiden ibarettir. Bu bakış açısına göre İbn Fûrek, insan fiilleri veya insanın yapıp etmeleri konusunda başta İslâm filozofları olmak üzere onların görüş ve düşüncelerinden önemli ölçüde etkilenmiş olan Mu'tezîle'yi ciddi biçimde tenkit etmiştir. O, bu husustaki aklî ve felsefî çıkarımlarını temellendirmeye çalışırken özellikle de Kur'ân-hadîs ve sonra da bağlı olduğu kelâmî gelenekten önemli referanslar sunmuştur.

KAYNAKÇA

- Abdülcebbar, Ebû'l-Hasan el-Kâdî. *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*. thk. Abdülkerîm 'Osmân, Kahire: Mekbetü'l-vehbe, 1408/1988.
- Ali, Musâ Muhammed. "Mukaddime", *Müşkilü'l-hadîs ve beyânuhu* içinde, thk. Musâ Muhammed Ali, 7-30. Beyrut: 'Âlemu'l-Kütüb, 1405/1985.
- Âmidî, Seyfuddîn. *Gâyetü'l-merâm fi 'ilmi'l-kelem*. thk. Hasan Mahmûd Abdillatif, Kahire: el-Meclisü'l-cenneti't-türâsi'l-islâmiyyi, 1391/1971.

- Aslan, Abdülğaffar. "IV/X. Yüzyılda Kelâm-Tasavvuf İlişkisi –İbn Fûrek Örneği-. *Dini Araştırmalar Dergisi* 5, sy. 14 (2002): 61-76.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed Abdilkâhir. *Kitâbü usûli'd-dîn*. İstanbul: byy., 1346/1928.
- Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyîb. *et-Temhîd fi'r-redd 'ale'l-mülhideti'l-mu'attilati ve'r-râfizati ve'l-havârici ve'l-mu'tezileti*. thk. Mahmûh Muhammed Hazarî-Muhammed Abdî'l-Hâdî Ebûreyde, Kahire: Dâru'l-fikri'l-Arabî, 1366/1947.
- Bodur, Osman. "Müteşâbih Âyetlerin Yorumu Kapsamında İbn Fûrek'in Tefsiri". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16, sy. 30 (2014): 135-156.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâ'il. *el-Câmî'ü's-sahîh*. İstanbul: byy., 1315.
- Cârullâh, Zühdi. *el-Mu'tezile*. Kahire: byy., 1366/1947.
- Dımeşkî, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Âsâkir. *Tebyînu kizbi'l-müfterî fi mâ nusibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*. Beyrut: byy., 1416/1995.
- Doğan, Hüseyin. *İslâm Kelâmında Cedel Anlayışı -Eş'arî Abdülkâhir el-Bağdâdî Örneği-*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Doğan, Hüseyin. *Horasan ve Maverâünnehirde İlmî Bir İslâm Politikası: Kerrâmî Söylem ve Yansımaları*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. "el-Fıkhu'l-Ekber". *İmâm-ı Azâm'ın Beş Eseri* içinde. trc. Mustafa Öz. 69-77. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992.
- Ebi'l-İz, Ali b. Muhammed. *Şerhü't-Tahâviyye fi'l-'akîdeti's-selefiyye*. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1408/1988.
- Emin, Ahmed. *Zuhru'l-İslâm*. Kahire: Dâru'l-kütibi'l-ilmîyye, 1946.
- Eş'arî, İmâm Ebî Hasan Ali b. İsmâ'il. *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn ve'htilâfi'l-musallîn*. nşr. Hellmut Ritter, Wiesbaden: byy., 1980.
- Gölcük, Şerafeddin. *Kelâm Tarihi*. Konya: Esra Yayınları, 1992.
- Gölcük, Şerafeddin. "Bâkılânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 4: 531-535. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Harpûtî, Abdüllatif. *Tenkîhu'l-kelâm fi 'akâidi'l-İslâm*. İstanbul: İstikbâl Matbaası, 1330.
- Işık, Kemal. *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1967.
- İbn Fûrek, Ebû Bekir Muhammed el-Hasan. *Müşkilu'l-hadis ve beyânuhu*. thk. Musâ Muhammed Ali. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1405/1985.
- İbn Fûrek, Ebû Bekir Muhammed el-Hasan. *Şerhü'l-Âlim ve'l-Müte'allim*. thk. Ahmed Abdilkerîm es-Sâyih-Tevfik Ali Vehbe. Kahire: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, 2009/1430.
- İbn Fûrek, Ebû Bekir Muhammed el-Hasan. *Mücerredü makâlâti's-şeyh ebi'l-Hasen el-Eş'arî*. thk. Ahmed Abdirrahmân es-Sâyih. Kahire: Mektebetü's-sakâfeti'd-dîniyye, 2005.
- İbn Fûrek, Ebû Bekir Muhammed el-Hasan. *el-İbâne 'an turuki'l-kâsidîn ve'l-keşf 'an menâhici's-sâlikîn ve't-teveffür ilâ ibâdeti rabbi'l-âlemîn*. thk. Ahmet Yıldırım-Abdügaffar Aslan. Isparta: byy., 2003.
- İbn Fûrek, Ebû Bekir Muhammed el-Hasan. *Tefsîrû ibn Fûrek*. Feyzullah Efendi Bölümü, 460: 1a-7b. Millet Ktp.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâ'u ibni'z-zamân*. thk. İhsân Abbas, Beyrut: Dâru's-sâdır, ts.
- İbn Teymiyye, Takıyyuddîn Ahmed. *Mecmu'u Fetevâ*. Riyad: byy., 1381.

202 | H. Dogan / Understanding of Divinity in Ibn Fûrak

- İsferâyînî, Ebû İshâk Muzaffer. *et-Tabsîr fi'd-dîn ve temyîzi'n-fırkatî'n-nâciye 'an fırakî'l-hâlikîn*. thk. Zâhid el-Kevserî, Beyrut: byy., 1403/1983.
- Karadaş, Çağfer. *Bâkillânî'ye Göre Allah ve Âlem Tasavvuru*. Bursa: Arasta Yayınları, 2003.
- Karadaş, Çağfer. *İbn Arâbî'nin İtikâdî Görüşleri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1997.
- Karadaş, Çağfer. *Gazzâlî*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.
- Kehhâle, 'Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-müellifîn -Terâcimü'l-Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye-*. Beyrut: byy., 1376/1957.
- Keskin, Mehmet. *İmâm Eş'arî ve Eş'arîlik*. İstanbul: Düşün Yayınları, 2013.
- Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Abdilkerîm b. Muhammed en-Nisâbü'rî. *Kuşeyrî Risâlesi*. trc. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991.
- Kütübî, Muhammed b. Şâkir. *Fevâtü'l-vefeyât*. thk. İhsân Abbâs, Beyrut: Dâru's-sâdir, 1973.
- Nesefî, Ebü'l-Mü'în Meymûn b. Muhammed. *Tabsîratu'l-edille fi usûli'd-dîn*. thk. Hüseyin Atay. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993.
- Sâbûnî, Nûreddîn. *Mâtürîdiyye Akâidi*. trc. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1998.
- Sezgin, Fuad. *Târihü't-türâsi'l-Arabî*. thk. Riyad: Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. su'ûd el-İslâmiyye, 1983.
- Subkî, Takiyuddîn. *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, Beyrut, ts.
- Suyûtî, Celâlüddîn. *Buğyetu'l-vu'ât fi tabakâti'l-lüğaviyyîn ve'n-nühât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. Beyrut: byy., 1384/1964.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Abdilkerîm. *el-Milel ve'n-nihal*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1414/1993.
- Talu, Mehmet. "Ebu'l-Hasen el-Bâhil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 4: 483-484. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Watt, Montgomery Watt. "İbn Fûrak", *The Encyclopedia of Islam*, 12 cilt. III: 766-67. Leiden: 1971.
- Yavuz, Yusuf Şevki. *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*. İstanbul: Kültür Yayın-Matbaacılık, 1989.
- Yavuz, Salih Sabri. "Ebû İshâk İsferâyînî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 22: 515-516. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân. *Târihü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdisselâm Tedmûrî. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1990.
- Zühre, Ahmed Ali. *ez-Zâhir ve'l-Bâtın: Felsefetü't-te'vil fi'd-diyânâti's-semâviyye*. Dımaşk: Dâru ninevâ, 2005.